

3. Одесский листок. — 1918. — 12 декабря (29 ноября).
4. Тинченко Ярослав. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К.: Темпора, 2007. — Кн. 1. — 535 с.
5. Одесские новости. — 1918. — 13 декабря (30 ноября).
6. Мельтюхов М. И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами (1917–1940 гг.) — М.: Вече, 2010. — 464 с.
7. Одесский листок. — 1918. — 10 декабря (27 ноября).
8. Одесский листок. — 1918. — 11 декабря (28 ноября).
9. Одесские новости. — 1918. — 14 (1) декабря.

Анотації

Шишко А. Г. Восстановление власти Директории УНР в Одессе.

В статье рассматривается процесс занятия без боя Одессы республиканскими войсками в декабре 1918 г. после переговоров и подписания мирного соглашения между представителями Директории УНР и правительства гетмана П. Скоропадского. Следствием чего стало восстановление гражданских и военных органов власти Директории УНР в городе. Определяются позиции органов власти УНР и французского командования по поводу занятия Одессы войсками УНР.

Ключевые слова: УНР, Директория, Антанта, гетман, восстание, армия, переговоры, власть, консул, воззвание, правопорядок.

Shyshko O. G. Restoration of power of Ukrainian People's Republic Directory in Odesa.

The article deals with the process of capturing Odesa without any fight by the republican forces in December 1918 after the negotiations and signing of peace agreement between the representatives of the UPR Directory and government of hetman Skoropadsky. Its consequence was the restoration of civilian and military bodies of governance of the UPR Directory in the city. The attitude of UPR governmental bodies and French headquarters toward capture of Odesa are also defined.

Key words: Ukrainian People's Republic, Directory, Entente, Hetman, rebellion, army, talks, power, consul, appeal, law and order.

Надійшла до редакції 01 червня 2013 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 39;572.9

Г. В. Бабійчук

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОГО ТА АРХЕОЛОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА МИКОЛАЇВЩИНІ

У статті розповідається про миколаївські підземелля, які стали історичними та археологічними пам'ятками краєзнавства, крізь призму людини, як творця наземної та підземної історії і дослідника підземних пустот Миколаївщини.

Ключові слова: пам'ятки, історичне краєзнавство Миколаївщини, підземелля, катакомби, тунелі.

В еру цифрових технологій ХХІ ст. особливого значення набувають питання генези національної краєзнавчої історіографії, де об'єднуючим її компонентом є вся інформація, що стосується однієї місцевості — Миколаївського регіону з його наземною та підземною історією. Миколаївські катакомби, як і все, що лежить на кордоні буденного і невідомого, одночасно вселяють інтерес і підсвідомий страх стати об'єктом міфотворчості, а разом з цим набувають особливої актуальності.

Мета дослідження передбачає висвітлення та встановлення причинно-наслідкових зв'язків між наземною та підземною історією розвитку Миколаївщини крізь призму людини як творця історії краю та дослідника підземних порожнин, що стали історичними та археологічними пам'ятками краєзнавства.

Об'єктом дослідження є миколаївські підземелля, які як утворювалися природньо, так і створені штучно, в результаті діяльності людини. Вони також могли служити людині при-тулком, будинком або храмом, чи використовуватися в господарстві тощо.

Предметом дослідження стали архівні та історіографічні джерела, публіцистичні видання, історичні реальні факти

дослідження, доповіді, міфи, легенди, спогади та перекази з комплексним аналізом історії миколаївських катакомб, де порівнювалися різні версії їх створення та використання, а також аналізувалися процеси нагромадження знань і формування історичних думок шляхом висунення і доведення гіпотез.

Попри те, що дослідження миколаївських підземель здійснювалися спонтанно і фрагментарно у 20-ті, 60-ті, 90-ті роки ХХ ст., а також були складені перші карти і звіти про загадкові підземні поверхи, ще не написані історіографічні праці, які б комплексно висвітлювали повноту досліджень підземних пам'яток історичного та археологічного краєзнавства Миколаївщини, локалізуючи об'єкт дослідження, максимально наближений до суб'єкту історичного процесу — людини, з її можливостями відтворювати події «по гарячих слідах». Хоча про тунелі Миколаїв — Херсон є незначна інформація в доповіді Миколаївського управління архітектури, датованій 1954 р., коли геодезист Матвеев пройшов у тунелі близько 2 км, де рівень води в них досягав 50 см, то цим підкріплювалося лише реальне їх існування. Проте далі геодезист не пішов і більш детальної сучасної інформації про тунель, на жаль, немає. У 1956 році військовим флотом була організована велика експедиція під керівництвом інженера О. В. Алексеєва, який склав план і докладний опис пройдених тунелів. Збереглися карти тунелів і виявлена в 1960 р. доповідь О. В. Алексеєва «О результатах разведывательных работ по вскрытию тоннелей и катакомб под гор. Николаевом, Николаевской области, Украинской ССР» станом на 15 липня 1953 р., яка направлялася Г. А. Михайлову [8]. Проте більше ніяких матеріалів з цієї експедиції не збереглося. У доповіді О. В. Алексеєв пояснював, що під час огляду підземелля легенди про існування миколаївських тунелів, катакомб підтвердилися, проте не вдалося розшукати архівні документальні дані — плани, креслення, описи і т. п. Але разом з цим автор зазначав, що «в областном архиве УМВД по Николаевской области хранится книга «Николаев — современное состояние и перспективы хозяйственного и культурного развития», изданная по материалам «Гипрограда» Одесским областным издательством в 1931 году. Описывая благоустройство города Николаева на страницах 240–241 названной книги, автор пишет, что: «Нельзя обойти вопрос о катакомбах и

подземных «минах», имеющих в городе в большом количестве, которые до сих пор еще не исследованы и не изучены». Одновременно с этим, автор указывает, что по собранным данным катакомбы и «мины» весьма древнего происхождения и перечисляет адреса ориентировочных входов и направлений тоннелей катакомб». Миколаївські катакомби — мережа підземних ходів і лабіринтів під містом, які мають природний і штучний характер походження.

В. Корчагін у документальній статті «Миколаївські підземелля: міф чи реальність?» зібрав і узагальнив інформацію про катакомби під нашим містом, реалістично зображуючи сцени побуту підземної експедиції підводного пошуку «Садко», яка у 1992 р. обстежувала миколаївські катакомби та затонуле судно біля Кінбурнської коси. В. Корчагін, а також А. Шинкаренко, Т. Кремін'я у творчій розвідці «Подземные крепости Николаева» впевнено стверджували: «Со всей определенностью можно утверждать, что под нашими ногами существует разветвленная сеть подземных сооружений, построенных в конце XVIII–XIX в.». І про це свідчать численні факти: документи, публікації у місцевій пресі, оповідання очевидців, які побували в підземних спорудах, карти-схеми з напрямками підземних ходів і споруд, звіти про нечисленні дослідження підземель міста, пропозиції місцевих краєзнавців, а також з'явився розділ «Підземний Миколаїв» на сайті «Миколаївський базар» (www.bazar.nikolaev.ua) та ін. Проте історія появи миколаївських підземель загадкова і розпливчаста, оскільки глибокі системні дослідження майже не здійснювалися, а дилетантське, поверхневе, навпамацьки, практично наосліп дослідження тільки породжувало різного роду легенди і міфи, які обростали все новими і новими домислами та фрагментарним констатуванням фактів. Варто зазначити, що легенди, пов'язані з катакомбами, не є цілісним епосом, а скоріше набором билин, об'єднаних спільною темою, що дозволяє припустити їх походження, оскільки реально мали місце факти відвідування людьми підземних споруд [3]. Тому В. Корчагін пропонував розпочати розмову про підземні споруди з історії міста Николаєва, розташованого на півострові, в місці злиття річок Південний Буг та Інгул, які утворюють повноводний Бузький лиман. Адже м. Миколаїв серед міст колишньої Російської імперії займало особливе, важ-

ливе стратегічне положення, де зосереджувався весь Чорноморський військово-морський потенціал Півдня Російської імперії (кораблебудування, штаб Чорноморського флоту, командування, депо карт, штурманське училище та ін.). Датою заснування міста вважається 27 серпня 1789 р., коли губернатор Новоросійського краю Г. О. Потьомкін направив наказ полковнику М. Л. Фалееву: «Называть нововозводимую верфь на Ингуле — город Николаев...». Перший план Миколаєва був складений інженером Н. Н. Князевим незабаром після наказу Г. О. Потьомкіна, а подальша розробка проводилася відомим російським архітектором М. Є. Старовим. Вже 5 січня 1790 р. на верфі був закладений 46-гарматний фрегат «Святий Миколай». У місті відкрилося Морське артилерійське училище, Чорноморське штурманське училище, Училище корабельної архітектури, а в 1803 році — найстаріше на півдні Росії гідрофізичне бюро, що володіло унікальною колекцією морських карт і античних старожитностей. І тому в м. Миколаїв неодноразово навідувалися російські імператори, вся політика яких була націлена на посилення військово-морської могутності флоту на Чорному морі і за його межами. Під час Кримської війни Миколаїв був головною базою Чорноморського флоту. Але з початку заснування міста його жителі страждали від браку прісної питної води (єдине джерело ключової питної води було на території сучасного яхт-клубу в Спаському урочищі — так званий турецький фонтан). Тому в пошуках інших джерел питної води під землю заганялись цілі армії каторжників, матросів, солдат і інших працівників. До того ж під землею існували різного роду складські приміщення, різні підвали, підземні ходи тощо. Певно, тому архітектори далекого минулого, знаючи про наявність підземних споруд, не ризикували проектувати будівлі підвищеної поверховості, а обмежувалися максимум чотирма поверхами. Початок ХХ ст. місто зустріло як великий суднобудівний і науковий центр. З часом військове значення Миколаєва відійшло на другий план. Наступні роки, аж до ХХІ ст. — знищували підземні споруди: замурували входи, бетонували тунелі зверху, засипали їх сміттям — при цьому заперечували існування катакомб як таких.

Науковець А. Майстренко у першій ґрунтовній статті «Підземний поверх міста» після багаторічного замовчування теми

про миколаївські катакомби намагався хронологічно простежити їх розвиток, вбачаючи дві тенденції в інтересі городян: матеріальну — дізнатися, коли і для чого пророблені були багатокілометрові ходи в товщі підземних порід, які досліджував прагматик інженер А. Алексеев, а також — ідеальну, або сакральну, навіяну легендами про древні храми і святилища, розміщені, ніби, під землею. До того ж краєзнавець В. Кулаков у праці «Підземне місто Миколаїв» вважав, що всіх дослідників миколаївських підземель умовно можна об'єднати в три групи: романтиків-міфологів, прагматиків з певною метою та істориків-краєзнавців. До перших відносяться Г. Каспер — ентузіаст-романтик, впевнений у наявності якогось стародавнього підземного храму в трикутнику яхт-клуб — Сухий Фонтан — Лагерне Поле, і А. Золотухін, який переконує нас, що миколаївський півострів не тільки батьківщина Гомера, але і вхід в античне царство мертвих — Аїд, а геродотівський храм Деметри — під обсерваторією. Ті нечисленні групи дослідників, що побували в катакомбах Миколаївщини, розповідають дивовижні речі, певно тому з метою ознайомлення з миколаївськими підземеллями місто Миколаїв відвідали московські журналісти найпопулярнішого в світі географічного науково-популярного журналу «National Geographic». Крім того, А. Майстренко вважав, що підземелля мають два-три, а може, і більше ярусів. Деякі ходи знаходяться на глибині 3–4 метри, інші — 8 і 20 метрів від рівня земної поверхні. План-схему, складену археологом Андрієм Майстренка, підтверджували викладені каменем реальні тунелі, а також існуючі найбільш «молоді» підземні ходи з пиленого вапняка, які мали часткове господарське призначення. Один з таких підвалів був обстежений пошуковою групою, до складу якої входив науковець, котрий поясвив їх походження на розі вулиць Радянської і Потьомкінської, під будівлею кафе «Малюк». Проте найдавніші рукотворні печери, катакомби Миколаєва вивчені менше всіх, тому їх появу приписують туркам, грекам, євреям, навіть готам III ст. н. е. З'явилася версія, що саме готи пов'язували річку Південний Буг (Боуг), Гіпаніс, з підземним царством Нібелунгів. Також відомі оповідання та легенди про давні часи, коли в багатокілометрових підземних ходах, що пов'язували великі міста, наприклад, Київ — Смоленськ і Новгород, Миколаїв — Херсон

і Очаків, посли НЕ скакали на конях з донесеннями, що забезпечувало їх скритність і безпеку. Цікаву версію деяких миколаївських порожнин А. Майстренко записав з розповіді бабусі, яка нібито в 1947 р. ще в 12-річному віці разом з іншими підлітками пройшла під землею тунелем аж до «батареї», розміщеної в районі Малої Коренихи. Але найцікавішою була згадка про відвідини куполоподібного приміщення серед підземних ходів. На вході і виході з приміщення на рівні голови ясно читалися незрозумілі літери: пряма і перевернута, що нагадує велику «Т» і горизонтально розташована між ними латинська «S». У середині зали знаходився довгастиий кам'яний стіл з кам'яними ж стільцями-тумбами навколо нього, а в чотирьох нішах громадилися кам'яні скрині. У темних кам'яних галереях вирубані в стінах саркофаги. Загадкові письмена на стінах на невідомих мовах. Серед них трапляється слово «Боуг» (Бог? Або річка Буг?). Є знаки, написані давньоєврейською мовою. Вибиті стрілки, різні покажчики і багато іншого. Під похмурими склепіннями знаходять зброю різних часів і епох, кістки людей і тварин. Судячи з аналізу А. Майстренка, цей підземний грот знаходиться десь в районі вулиць Інженерна — 1-ша Слобідська і Чкалова — Потьомкінська. Ця інформація підтвердилася дослідниками.

Професор Ю. С. Крючков присвятив низку публіцистичних праць історії миколаївських підземних лабіринтів через призму людини, зокрема: «Миколаївські підземелля» — крім загальновідомих фактів наведена цікава історія про чекістів і катакомби; «Гідротех Борис Фан-дер-Фліс» — цікава стаття про відомого гідротехніка, що залишив в історії міста значний слід; «Цей норавливий інженер Рокуро» — про будівельника грандіозної на ті часи гідротехнічної споруди Спаського самопливного водопроводу, інженера, економіста, філософа, педагога Антуані Рокуро. У статті-відповіді «А чи були катакомби?», написаній на статтю А. Майстренка «Підземний поверх міста» відомий в місті краєзнавець Ю. С. Крючков простежив часову зміну історичної думки краєзнавця про миколаївські «катакомби» і «турецькі підземні ходи». Він вважав, що поява статей про це в газетах «Южная правда» і «Вечірній Миколаїв» не тільки не розвіяли домислів, але явно їх посилила, породивши нові легенди, наприклад, про давні «підземні цивілізації».

Або, наприклад, легенда про зникнення води та назву місцевості Сухий Фонтан, яка народилася з легкої руки знавця міста і першого історика Миколаєва, гідрографа Чорноморського флоту контр-адмірала М. М. Кумані у ґрунтовній статті «Миколаїв» (1861 р.). Продовжив цю тему радянський краєзнавець М. Д. Лагута в 1927 р., який писав: «Сухий Фонтан» — місцевість, де раніше був фонтан, але з тих пір, як губернатор Грейг задумав провести воду з цього фонтану в свій палац на Адміральській вулиці він припинив свою дію і не давав вже води — тому став називатися «сухим» з 20-х років XIX століття». І сучасні краєзнавці у статтях про Спаський водопровід на всі лади переписували цю версію, докоряючи Грейгу і Рокуро в тому, що вони занаптали джерело і тому «вода пішла в пісок». Заперечивши попередні гіпотези, Ю. С. Крючков документально та аргументовано доводив причини зникнення води в місті. А також пояснив, що спочатку ідея створення Спаського самопливного водопроводу належала губернатору міста Миколаєва М. С. Мордвінову ще на зорі його заснування. До того ж в архівах є два плани, підписані М. С. Мордвіновим, які датуються 1795 р. Сама назва Сухий Фонтан з'явилася не як іронічна, а як офіційна і згадується в документах і листуванні А. С. Грейга в 1833 р. як свідчення про забезпечення водою бідного населення. З часом, топонім Сухий Фонтан поширився від Казенного саду на все узбережжя, аж до старого Варварівського мосту, замінивши назву Спаське Адміралтейство. Всі три Спаських джерела поступово зникли через природні тектонічні зміни в земній корі і в результаті діяльності людей. Зникнення фонтанів було першим попередженням про насування екологічної катастрофи, на яке, на жаль, ніхто не звернув уваги. А небиліці про підземні «турецькі ходи» насправді являють собою ні що інше, як галереї «самопливного водопроводу». На думку професора Ю. С. Крючкова, до покинутих галерей Спаського водопроводу додалися збірні колодязі — круглі камери з радіальними каналами для збору ґрунтових вод, які входили в систему міського водопроводу, з їх розгалуженими дренажними галереями, побудованими в 1904–1908 рр. Їх і зараз видно в районі Водопроводної вулиці. Зараз, коли старі водопровідні колодязі і вся система збору води фактично занедбані, ці підземні споруди могли перетворитися на «катакомби».

В авторському доробку «Миколаївські підземелля» Ю. С. Крючков, зробивши об'єктивний аналіз архівних та історіографічних джерел, висував гіпотезу про те, що існує кілька груп таких підземних тунелів — не менше семи-восьми. Перші з них — це природні карстові печери, що суцільно пронизують місто в декількох місцях. Як мінімум їх три — за кількістю Спаських джерел. Припущення аргументувалося тим, що за мільйони років підземні води проточили у вапняковій породі ці печери з ходами і «залами». Про карстові печери, з яких витікало перше Спаське джерело (в балці у сучасного яхт-клубу), також впевнено говорив знавець старого Миколаєва купець А. Д. Самокишин, як про очевидний факт. Великий підземний «зал» на так званому Сухому Фонтані, також карстового походження, і, треба думати, він не єдиний під вулицями Миколаєва [6].

Професор також підтверджував другу версію утворення пустот у підземеллі, пов'язану з добуванням каменю. При будівлі старого Миколаєва камінь добували недалеко від забудованої частині міста — в межах Миколаївського півострова, оскільки перші 20 років місто займало тільки трикутну смугу і навіть не доходило до сучасного проспекту Леніна. Одночасно з каменем добувалося і вапно, причому в основному з боку берегових урвищ Бузького лиману, також у межах міста. Вироблення утворювали глибокі і розгалужені катакомби, які внаслідок природного розширення міста опинилися під його будинками. Ще до війни на березі лиману в межах міста було видно входи в ці катакомби, закладені каменем. Відповідно до архівних документів, для будівництва Миколаєва потрібно було багато каменю. Для того, щоб не вивозити його по галереях, прямо в місті робилися колодязі. Глибина залягання каменоломень — від 20 до 30 метрів нижче земної поверхні. «Добували камінь досить варварським способом, без дотримання будь-яких правил гірничих робіт, — розповідав науковець Андрій Майстренко, — Видобуток під містом вівся більше ста років. Хаотичні і неконтрольовані розробки не мали ні карт, ні схем, що, можливо, і призвело до утворення заплутаної і безсистемної мережі підземних галерей» [6].

У історичному нарисі «Касперовский завод строительных материалов» із книги Д. І. Заковоротного повідомлялося про

розробку каменя на місці будівництва Миколаєва, що підкріплювалося «Топографическим описанием, доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям в 1774 году», а саме «...Ингул в 33 верстах от Куцога Еланца в Буг впадает, на сем расстоянии река Буг... к каменной горе у Поповой балки коснется, при которой турки каменную ломку для Очакова и Кинбурна порохом производили». Крім того, у звіті інженер-підпоручика І. В. Соколова про кількість вільнонайманих та інших людей, які працювали на будівництві влітку 1789 р., вказується: «В Витовке (Корабельный район) ломка камня — 48 человек; на Усть-Ингуле (Николаев) ломка на сажень камня — 48 человек». До того ж І. В. Соколов широко залучав підрядників-будівельників: купця Дофіна у 1790 р. — зобов'язався побудувати для штаб- і обер-офіцерів будинок, а для рядових — казарму, площею 1000 квадратних сажнів з бутового місцевого каменю. У 1791 р. купця Фідкова — зобов'язався побудувати 20 будиночків і казарму з бутового місцевого каменю, заливаючи його рідкою глиною. У 1821 р. при будівництві обсерваторії камінь доставляли зі села Тернівки. У календарі-довіднику м. Миколаєва на 1882 р. повідомлялося: «Городские дома, большей частью особняки, преимущественно построены из камня, вследствие обильных каменоломень в окрестностях и даже в черте города. Местный камень — ракушечный известняк».

Ю. С. Крючков аргументовано доводить, що крім природних печер і каменоломень, існують підземні споруди різного призначення. Найбільш цікавим творінням рук людських є штольні та галереї Спаського самопливного водопроводу. У його проектуванні брали участь військові інженери Б. В. Фан-дер-Фліс, Ж. В. Гаюї і А. Рокуро де Шарлевиль. На сайті ДП «Одеський морський торговельний порт» зазначалося, що Б. В. Фан-дер-Фліс (Бернард), нідерландський інженер-гідротехнік у 1819 р. за дорученням віце-адмірала А. Грейга розробляв проект Спаського самопливного водопроводу від Фонтана в Кам'яному саду до Адміралтейства протяжністю 1683 сажня (близько 3 км). На думку автора, цей водопровід настільки унікальний, а історія його створення настільки цікава, що він заслуговує особливої розповіді. Довжина цього тунелю тільки по вулиці Адміральській досягає п'яти кілометрів [5]. Штольні зроблені в зріст лю-

дини і мають напівкруглі склепіння. Нещодавно їх частково обстежили спелеологи з клубу «Садко». Однак лінії водопроводу — це лише невелика частина підземних лабіринтів.

Професор Ю. С. Крючков відносить до четвертої групи підземель склади Чорноморського флоту, споруджені як до революції, так і в радянський час. Вони розташовувалися в береговому урвищі під Морським бульваром (Флотський бульвар) і на мисі Порохового льоху. На плані міста 1880 р. у цьому місці зображений пороховий льох Чорноморського флоту і кілька льохів боєприпасів. Варто зазначити, що після Кримської війни Миколаїв перетворився на фортецю з потужною фортечною артилерією з боєприпасами, які також зберігалися в підземних льохах з розгалуженнями і камерами, вирубаних у вапняковій породі. Аналогічні підземні склади флоту розташовувалися і під бульваром. Три входи збереглися до наших днів у лівій стіні Інгульського спуску, проведеного від площі до старого Інгульського мосту, і використовуються місцевими міськими службами для збереження інвентаря, яким прибирають прилеглу територію [6].

Науковець припускає, що ряд відомчих (колишніх морських) будівель також з'єднувалися одна з одною підземними ходами. До того ж обширні підземелля знаходяться під багатьма старими миколаївськими будинками, як правило двоповерховими, де кожен заможний господар мав підвал або льох, причому ці підвали були глибокими, мали склепінні кам'яні стелі, облицьовані каменем стіни і кілька кімнат-«камер». Вони будувалися для господарських потреб — зберігання бочок і пляшок з вином, солінь і мочення, льоду і різного продовольства. Такі підвали були практично під кожним магазином. Але найдивовижніше, що вони іноді сполучалися один з одним самим хитромудрим шляхом — підземними ходами. Одну з таких катакомб з підвалами докладно описав співробітник ЧК Миколаєва М. Б. Спектор у своїй автобіографічній повісті «Глухой фармацевт». Мова йшла про два ювелірні магазини з кам'яними підвалами, які сполучалися між собою по вул. Соборній № 6 купця Я. І. Цукермана, який реалізовував незаконно здобуті скарби. В одному з підвалів М. Б. Спектор з групою чекістів знайшли столове срібло, а в другому — три каструлі, наповнені антикварними виробами із золота і дорогоцінно-

го каміння (VII–VIII ст.). У іншому підвалі чекісти виявили склад зброї, підготовленої для повстання контрреволюційного підпілля. На думку професора, ще багато таких загадкових ходів є під центром Миколаєва, але зараз важко пояснити їх походження [6].

Науковець Ю. С. Крючков аналізував ще одну групу підземних ходів, пов'язаних з фортифікацією м. Миколаєва генералом Е. І. Тотлебенем. До того ж місцевий краєзнавець А. Шинкаренко також вважав, що катакомби були спеціально споруджені в XIX ст. під час Кримської війни, мотивуючи тим, що м. Миколаїв був один із найважливіших стратегічних пунктів після Севастополя на всьому Причорноморському узбережжі. Тут знаходилися адміралтейство, верф, склади корабельного лісу. У місті налічувалося до 40 тисяч жителів. Тому, за вказівкою Е. І. Тотлебена, батька російської фортифікаційної школи, були вириті численні підземні ходи з існуючих підвалів будинків, у яких робилися відгалуження-«міни» у різних напрямках для розміщення порохового заряду, ядер і продовольства. Крім того, підземні тунелі були надійним укриттям для гарнізону і цивільного населення під час облоги міста. До того ж, саме діяльність Е. І. Тотлебена дозволила перетворити дореволюційний Миколаїв у один із найбільш захищених міст-форти в світі не тільки в період Кримської війни 1853–1856 рр., а й протягом багатьох наступних років. Поряд з цим А. Шинкаренко пояснював, що будівництво «мін» іноді приписували туркам, у зв'язку зі знайденими у тунелях ятаганми (старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо і поширена у турків, татар, монголів) [9]. Отже гіпотези дослідників про задалегідь прориті підземні галереї «міни» співпадають, але ця версія вимагає підтвердження. Відповідь може дати тільки пошук документів і планів у Державному військово-історичному архіві Росії [6].

Отже потрібно здійснити деталізоване та заглиблене дослідження у конкретні пласти історії утворення підземних миколаївських пустот та зробити своєрідну «інвентаризацію» напрацьованого, щоб реконструювати історичні події та виявити причини утворення миколаївських підземних лабіринтів, тунелів, катакомб.

Джерела та література

1. Никитин В. Еще раз о Николаевских подземельях / В. Никитин // Вечерний Николаев. — 2006. — 12 января.
2. Доклад инженера Алексеева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sadko.mk.ua/uground/doklad/index.html>
3. Корчагин В. Николаевские подземелья: миф или реальность? / В. Корчагин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sadko.mk.ua/uground/catacomba/catacomba1.html>
4. Кривошеев С. Катакомбы, уводящие в вечность / С. Кривошеев // Итоги. — 2005. — 19 апреля, № 16/462.
5. Крючков, Ю. С. Град Святого Николая: путеводитель по старому Николаеву / Ю. С. Крючков. — Николаев: Возможности Киммерии, 2003. — 256 с.
6. Крючков Ю. С. Николаевские подземелья / Ю. С. Крючков // Вечерний Николаев. — 1997. — 5 июля.
7. Майстренко А. В. Николаевские катакомбы / А. В. Майстренко // Южная правда. — 1990. — 6 декабря.
8. Схема катакомб [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sadko.mk.ua/uground/krutchkov2/map.html>
9. Шинкаренко А. Подземные крепости Николаева / А. Шинкаренко, Т. Креминь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://bazar.nikolaev.ua/content>

Анотації

Г. В. Бабийчук. Достопримечательности исторического и археологического краеведения Николаевщины.

В статье рассказывается о Николаевских подземельях, которые стали историческими и археологическими памятниками краеведения, сквозь призму человека как творца наземной и подземной истории и исследователя подземных пустот Николаевщины.

Ключевые слова: достопримечательности, историческое краеведение Николаевщины, подземелья, катакомбы, туннели.

G. V. Babychuk. Places of historical and archaeological ethnography in Mykolayiv region.

The article tells us about Nikolaev dungeons which are historical and archaeological ethnographical monuments in the light of a man as a creator of ground and underground history and explorer of underground cavities of Mykolayiv region.

Key words: Sightseeing, historic study of Mykolayiv region, dungeons, catacombs, tunnels.

Надійшла до редакції 01 червня 2013 р.

УДК 94(47).08“1861/1917”

І. Г. Верховцева

**СТАНОВЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В РОСІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕВІЗІЇ ВОЛОСНИХ
ПРАВЛІНЬ У 1863 р. В. П. МЕЩЕРСЬКИМ)**

На основі архівних матеріалів визначається коло проблем, що характеризували початковий етап функціонування селянського самоврядування в Росії. На думку автора статті, свідчення про це, що належать перу визначного громадського діяча Росії другої половини XIX–початку XX ст., онука історика М. М. Карамзіна, князя В.П.Мещерського, заслуговують особливої уваги дослідників, оскільки відображають погляди тієї частини російської еліти, яка вступила в конфлікт з бюрократією та ліберальними реформаторами з питань стратегії і тактики Великих реформ.

Ключові слова: В. П. Мещерський, селянське самоврядування, сільський схід, волосний схід, волосний суд.

Завдання соціальної активізації населення, його залучення до діяльності установ самоврядування в сучасних умовах зумовлюють інтерес до історії селянського самоврядування в Росії пореформеної доби.

Дослідження історії становлення самоврядування селян, запровадження Великою реформою 1861 р., у колі розглядуваних науковцями процесів оновлення сільського життя пореформеної доби, як правило, відходило на другий план порівняно з життєво значущими питаннями особистого звільнення селян, їх наділення землею. Проте, як справедливо зазначає В. Краснова, вагомість ролі станового самоврядування селян у ході модернізації сільського ладу в Росії підтверджується, зокрема, тим фактом, що з 207 статей «Загального положення про селян» 124 статті безпосередньо присвячувались «улаштуванню сільських громад і волостей та громадському їх управлінню» [1, с. 67]. Особливо актуальним у контексті вивчення історії розвитку самоврядування селян уявляється дослідження початкового етапу їх самоврядної діяльності безпосередньо «на місцях». В науковій літературі «місцевий ракурс» у висвітленні проблеми знайшов фрагментарне відображення у нечисельних працях, до яких слід, зокрема, віднести твір історика